

Studia Litteraria

irodalom- és kultúratudományi folyóirat

2025/3–4

Szenci Molnár Albert és a 16–17. századi peregrinatio academica

STUDIA LITTERARIA 2025/3–4 Szenci Molnár Albert és a 16–17. századi peregrinatio academica

STUDIA LITTERARIA
irodalom- és kultúratudományi folyóirat
LXIV. évfolyam
2025/3–4

Szerkesztőség:
BÉNYEI PÉTER – főszerkesztő
BÉRES NORBERT
BERTA ERZSÉBET
BÓDI KATALIN
BODROGI FERENC MÁTÉ
D. TÓTH JUDIT
FAZAKAS GERGELY TAMÁS
GÖNCZY MONIKA
LAPIS JÓZSEF
SZÁRAZ ORSOLYA

A lapszám szakmai szerkesztői:
FAZAKAS GERGELY TAMÁS és SZÁRAZ ORSOLYA

A lapszámban megjelent tanulmányokat lektorálták:
BOZZAY RÉKA, CSORBA DÁVID, IMRE MIHÁLY, H. HUBERT GABRIELLA, KUSTÁR ZOLTÁN,
LOVAS BORBÁLA, OLÁH RÓBERT, PUSZTAI GÁBOR

Elérhetőség:
DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
honlap: <https://ojs.lib.unideb.hu/studia>
e-mail: studia@arts.unideb.hu
tel.: 06-52-512-900/23084

HU ISSN 0562–2867 (print)

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének folyóirata
megjelenik félévente

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete
Debreceni Egyetemi Kiadó
dupress.unideb.hu
Felelős kiadó: Fazakas Gergely Tamás; Karácsony Gyöngyi
Borítóterv: Marosi Edit; borítószerkesztés: M. Szabó Monika
Tördelés: Barna Ildikó
Honlapszerkesztő: Béres Norbert
Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen, 2025.

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

SZÁMUNK SZERZŐI

AJKAY ALINKA egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
BÁCSKAI-HORVÁTH HAJNALKA könyvtáros, Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára
BARTÓK ISTVÁN tudományos tanácsadó, ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet
BOZZAY RÉKA egyetemi docens, Debreceni Egyetem
CSEPREGI ZOLTÁN egyetemi tanár, Evangélikus Hittudományi Egyetem
ÉGER GÁBOR könyvtáros,
Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára
FAZAKAS GERGELY TAMÁS egyetemi docens, Debreceni Egyetem
FEKETE CSABA nyugalmazott főkönyvtáros, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára
FÖRKÖLI GÁBOR egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
HAJDU ILDIKÓ PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem
IMRE MIHÁLY professor emeritus, Debreceni Egyetem
KISS FARKAS GÁBOR egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem
KOLTAI KORNÉLIA egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem
LACZHÁZI GYULA egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem
LOVAS BORBÁLA egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
MÓRÉ TÜNDE tudományos munkatárs, ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet
NAGY ANNA BERTA egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem
OLÁH RÓBERT tudományos főmunkatárs, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára
ŐSZ SÁNDOR ELŐD adjunktus, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
P. SZABÓ BÉLA egyetemi tanár, Debreceni Egyetem
P. VÁSÁRHELYI JUDIT nyugalmazott osztályvezető, Országos Széchényi Könyvtár
PETRŐCZI ÉVA nyugalmazott egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem
RESTÁS ATTILA tudományos munkatárs, Magyarságkutató Intézet
SIMON JÓZSEF egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem
SZABÓ ANDRÁS professor emeritus, Károli Gáspár Református Egyetem
SZÁRAZ ORSOLYA egyetemi docens, Debreceni Egyetem
SZIGETI MOLNÁR DÁVID egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem
ZSENGELLÉR JÓZSEF egyetemi tanár, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem

A tematikus lapszám megjelenését a Debreceni Egyetem és Debrecen Megyei Jogú Város
Közművelődési Vegyesbizottsága,
valamint a DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete támogatta.

STUDIA LITTERARIA

2025/3–4

LIX. évfolyam

SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉS A 16–17. SZÁZADI PEREGRINATIO ACADEMICA

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

FAZAKAS GERGELY TAMÁS – SZÁRAZ ORSOLYA: *Szenci Molnár Albert és a 16–17. századi magyarországi diákok peregrinációjának kutatásairól* 3

TANULMÁNYOK

Szenci Molnár Albert

P. VÁSÁRHELYI JUDIT: <i>A Szenci Molnár Albert-kutatás jelenlegi állása. Eredmények és feladatok</i>	9
SZABÓ ANDRÁS: <i>Szenci Molnár Albert munkássága az utolsó hatvan esztendő európai kutatási eredményeinek tükrében</i>	20
ŐSZ SÁNDOR ELŐD: <i>Szenci Molnár Albert hagyatéka</i>	28
AJKAY ALINKA: <i>Nagy Benedek esete Szenci Molnár Alberttel</i>	44
PETRŐCZI ÉVA: <i>Szenci Molnár Albert és az imádkozó asszonyok</i>	51
ZSENGELLÉR JÓZSEF: <i>Neolatin héber átiratok? Avagy a 17. századi héber köszöntőversek költészeti háttere és Szenci Molnár Albert héber nyelvtudása</i>	60
BARTÓK ISTVÁN: <i>„Oly különbségek és dolgok [...] mik tulajdonképen nincsenek”. A Nova grammatica Ungarica megítélésének változásai</i>	73
IMRE MIHÁLY: <i>Szenci Molnár Religio-emblémájának forrásai, változatai</i>	82
LACZHÁZI GYULA: <i>A barátság retorikája Szenci Molnár Albert levelezésében</i>	110
FÖRKÖLI GÁBOR: <i>Szenci Molnár Albert közhelygyűjteménye és Pápai Páriz Ferenc</i>	120
IMRE MIHÁLY: <i>Új szempontok Szenci Molnár Albert Psalteriuma metszeteinek értelmezéséhez</i>	134
FEKETE CSABA: <i>Hiányzó láncszemek Szenci Molnár zsoldárköltőnk életművében</i>	152
NAGY ANNA BERTA: <i>A Balogi cancionale (1659) kottáiról. Adalék Szenci Molnár Albert zsoldárszövegeinek és dallamainak 17. századi kéziratok hagyományozódásához</i>	173

A 16–17. századi peregrinatio academica

P. SZABÓ BÉLA: <i>Haszontalan peregrináció?</i> <i>A külföldi egyetemjárás és hazai jogi kultúra a 16–17. század fordulója körüli időszakban</i>	184
BOZZAY RÉKA: <i>Forró Imre franekeri kutatása</i>	200
CSEPREGI ZOLTÁN: <i>Bibliotheca Nationis Hungariae.</i> <i>A Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtár mint a kora újkori</i> <i>evangélikus peregrináció lenyomata</i>	212
MÓRÉ TÜNDE: <i>A protestáns diák mint ideális utazó a latin nyelvű</i> <i>alkalmi szövegekben a 17. század elején</i>	224
BÁCSKAI-HORVÁTH HAJNALKA: <i>Peregrináció és kapcsolatépítés</i> <i>Váradai Farkas Gergely album amicorumának néhány tanulsága</i>	233
OLÁH RÓBERT: <i>Magyar ephorusok a kora újkori peregrináció történetében</i>	248
ÉGER GÁBOR: <i>Supralibrosok nyomában.</i> <i>A sárospataki bibliotéka 16–17. századi super ex libris kötetei</i>	263
KISS FARKAS GÁBOR: <i>Komáromi Csipkés György disputációjának</i> <i>peregrinációs kontextusa. De bis mortuis (A kétszer halottakról, 1656)</i>	275
KOLTAI KORNÉLIA: <i>A hebraisztikai műfajokban tükröződő szellemi hatások</i> <i>a 17. századi protestáns peregrinusainknál</i>	288
LOVAS BORBÁLA: <i>Választások, generációk, szellemi otthonkeresés</i> <i>és az unitárius peregrinatio academica a 16. században</i>	302
SZIGETI MOLNÁR DÁVID: <i>Ismeretlen adattörmelékek a 17. század</i> <i>második felének unitárius iskola- és peregrinációtörténetéhez</i>	315
HAJDU ILDIKÓ: <i>Tudásközvetítés a 17. századi unitárius prédikációirodalomban.</i> <i>Caspar Sibelius prédikációinak fordítása az Ms. U. 584. jelzetű kódexben</i>	331
SIMON JÓZSEF: <i>Christian Francken és Sárközi Bálint.</i> <i>A radikális protestantizmus és a kriptó-kálvinizmus viszonyához</i> <i>egy 1589-es heidelbergi nyomtatvány alapján</i>	355

RECENZÍÓ

RESTÁS ATTILA: <i>Szent költészet és antikizálás</i> <i>(Posta Anna: Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon,</i> <i>Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022, Csokonai Könyvtár, 61.)</i>	366
---	-----

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

Szenci Molnár Albert hagyatéka*

Szenci Molnár Albert 1634 első napjaiban fejezte be földi pályafutását Kolozsváron. Hátramaradott családjáról, örököseiről kevés adattal rendelkezünk. Hátrahagyott javairól, könyvtáráról még kevesebb forrás tájékoztat: sem végrendelet, sem könyvjegyzék, sem adásvételi irat nem maradt ránk. Tárgyi hagyatékát kizárólag az autopszia alapján azonosított könyvekből és más, könyvben megőrzött tárgyaiból tudjuk töredekészen rekonstruálni.

Jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy az eddig napvilágra került, Szenci Molnár Alberthez köthető tárgyi emlékeket együtt mutassuk be. Az elmúlt évek kevésbé bizonyultak találatgazdagnak Szenci Molnár Albert hagyatékával kapcsolatban, mint az 1970-es esztendőik vagy a 21. század eleje, ezért elsősorban az eddigi kutatások, illetve saját korábbi írásaink szinoptikus összefoglalására vállalkozunk.

Kutatástörténet

Szenci Molnár Albert naplóját és a Collectio Molnariana leveleit először Dézsi Lajos közölte.¹ A napló kodikológiai leírását elsőként Nagy Géza készítette el,² a szöveg kétnyelvű kiadásában Szabó András szándékosan nem tért ki a kézirat történetére.³ 2017–2018-ban két tanulmányban is foglalkoztunk a levélgyűjteménnyel.⁴

Szenci Molnár Albert tulajdonosjegyt őrző könyvekre már a 20. század első felében felfigyelt a kutatás. Herepei János két világháború között született, ám jóval később napvilágot látott, Szenci utolsó éveiről szóló tanulmányában említ két olyan kötetet, amelyeket a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában látott.⁵

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

¹ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, MTA, 1898.

² PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 645–648.

³ *Szenci Molnár Albert naplója*, kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003, 51–52.

⁴ Ősz Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert levélgyűjteménye, a Collectio Molnariana = HIT 2018: Hagymány, Identitás, Történelem*, szerk. KISS Réka, LÁNYI Gábor János, Budapest, L'Harmattan – KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019, 71–73; Uő., *Reformátori levelek Szenci Molnár Albert gyűjteményében = Certamen VI.: Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, SÓFALVI Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019, 181–188.

⁵ HEREPEI János, *Szenci Molnár Albert utolsó állomáshelye = Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében: Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, JATE, 1965, 31–32.

Az 1974-ben Szencen tartott emlékkonferencia előadásai újabb köteteket hoztak felszínre. Borsa Gedeon a németújvári ferences könyvtár két kötetében,⁶ Imre Mihály pedig a Hódmezővásárhelyen őrzött Biblia Tigurinában találta meg a zsoldárfordító possessorbejegyzését. Imre Mihály a Biblia Tigurináról szóló tanulmányában – valószínűleg Czegle Imre közlése alapján – megemlített négy kötetet, amelyeket a Sárospataki Református Kollégium könyvtárában őriznek.⁷ Vásárhelyi Judit az 1982-es könyvaukción bukkant rá Molnár Albert újabb könyvére, amelyet akkor az Országos Széchényi Könyvtár megvásárolt.⁸ 2009-ben e sorok írója a gyulafehérvári Batthyáneumban találta meg a zsoldárfordító eddig ismert legrégebbi könyvbeszerzését.⁹ 2010-ben Vásárhelyi Judit a Szenci Molnár birtokában levő Biblia-kötetéről,¹⁰ 2011-ben pedig a zsoldárfordításokról és -kommentárokról írt.¹¹ Zvara Edina a Kismartonba hazakerült Esterházy-könyvtárban talált két Szencihez köthető corpust.¹² Szabó András Péter pedig egy Nagyszébenben őrzött könyvre hívta fel a figyelmünket.¹³ A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár 2018-ban elkészült, online elérhető katalógusában bukkant fel újabb két kötet.¹⁴

Ajándékba küldött könyveinek ismertetésében oroszlánrészt vállalt Gömöri György, aki a 20. században több nyugat-európai könyvtárban tárta fel Szenci saját műveinek dedikált példányait. (A hivatkozásokat lásd az illető kötetek ismertetésénél.)

A Szenci-kutatás kortárs összefoglalója Molnár Dávid impozáns bibliográfiát felvonultató *példaszócikke*, amely jelez minden eddig napvilágot látott releváns tudományos eredményt, természetesen a könyvtörténeti vonatkozásúakat is.¹⁵

⁶ BORSZA Gedeon, *Szenci Molnár Albert könyvtárának két kötete Németújváron* = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1978, 289–292.

⁷ IMRE Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigurinája* = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, 301–315.

⁸ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Néhány adat Szenci Molnár Albert munkásságához* = *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1990, 267–269.

⁹ Ősz Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin-levelei: Új adatok a zsoldárfordító és fia biográfiájához*, Református Szemle, 2009/6, 747–756.

¹⁰ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei* = *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Budapest, Reciti, 2010, 281–286.

¹¹ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Psalmi: arma culturae* = *Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNYES Tiborc Szabolcs, Budapest, Reciti, 2011, 34.

¹² ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged–Budapest, Szegedi Egyetem – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013, 382, 404.

¹³ LUCIAN CORNEA, *Cartea veche străină (Sec. XVI–XVII) [in Biblioteca "Astra" Sibiu]*, Sibiu, Biblioteca Astra, 1978, 33–34.

¹⁴ <http://www.telekitekita.ro/katalogus3510> – (Letöltés ideje: 2025. október 29. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes)

¹⁵ MOLNÁR Dávid, *Szenci Molnár Albert: Példaszócikk egy készülő enciklopédiából*, Magyar Könyvszemle, 2019/1, 50–90.

Nem papíralapú tárgyak

Szenci Molnár Albert hagyatékából egyetlen olyan tárgy maradt fenn, amely nem könyv vagy levél. Ez az 1595. június 12-én Strassburgban megszerzett baccalaureusi fokozat jelképeként kapott babérkoszorú. Az eseményt naplójában is rögzítette: „XII. Calendas Junii Bacclaureatus creatus a Clarissimo Magistro Melchiore Junjo Decano Academiae”.¹⁶ A babérkoszorút jelenleg a Collectio Molnariana (részletes leírását lásd később) első táblájába beépítve, üveglap alatt őrzik.¹⁷ A meglehetősen viharvert tárgy részletes anyagvizsgálatára csupán szakszerű restaurálással együtt kerülhet sor.

A koszorúhoz maga Szenci csatolt cédulát a következő felirattal: „CORONA MEA LAUREA Multis aerumnis et sollicitudinibus in ARGENTInensis Lycaeo parta. Anno Christi 1595 Mense Majo”. (Babérkoszorúm, amelyet sok fáradással és búval szereztem a strassburgi Líceumban).

Tudomásunk szerint a koszorú az egyetlen ilyen természetű 16. századi emlék a Kárpát-medencében.

Kéziratos kötetek

Jelen pillanatban három, Szenci Molnár Alberthez köthető kéziratot ismerünk: a naplóját hordozó *corpust*, a Collectio Molnarianaként ismert levélgyűjteményt, illetve egy fordítást.

A zsolnárfordító naplóját tartalmazó *corpust* ma a marosvárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár őrzi T-o 3619b jelzet alatt. A kartontáblás, márványpapíros félbörkötést hordozó, 598 számozott és 15 + 3 számozatlan fóliót tartalmazó kötet a 18–19. század fordulóján nyerhette el mai formáját.

A kötet szerkezete ma a következőképpen írható le: ff. [1r–2v, 3v–4r, 12v]: Görög és latin nyelvű idézetek (Pápai Páriz Ferenc keze); f. [3r]: Címlap (Pápai Páriz keze); ff. [4v–6r]: üres; ff. [6v–12r]: Index generalis (Pápai Páriz keze); ff. [13r–14v]: üres; ff. [15r] + 1r–479r: *Locorum communium pars I.* (XXXVI „classisra” osztva – Szenci Molnár és Pápai Páriz bejegyzései); ff. 479v–480v: üres; ff. 481r–484r: *Academiarum universi orbis christiani a pontificibus et imperatoribus confirmatarum catalogus* (Szenci Molnár); ff. 485r–486r: *Authores insignes et libri praeclari* (Szenci Molnár); ff. 487r–501r: *Notationes Josephi Szilágyi* (jogi tartalmú feljegyzések); ff. 501v–502v: üres; [ff. 503–508 hiányzik]; ff. 509r–v, ff. 511v–513v: történeti feljegyzések (Pápai Páriz); ff. 514v–515v: Szenci Molnár Albert családi feljegyzései; ff. 516r–544v: Szenci Molnár naplója; ff. 545v–547v, 550v: Pápai Páriz Ferenc feljegyzései; ff. 551v–558v,

¹⁶ Szenci Molnár Albert naplója a Marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtárban. Jelzete: To-3619b Ms 37. f. 517v. Kiadott szövege: *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 57.

¹⁷ Collectio Molnariana a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központban. Jelzete: K 787.

560r–562v: Szenci Molnár Albert feljegyzései; [f. 559 hiányzik]; ff. 563v–594r: Pápai Páriz Ferenc naplója; ff. 595–598r: üres; f. 598v + [1r–v] + hátsó tábla + 2 kiszakadt lap: Pápai Páriz Ferenc feljegyzései.¹⁸

A kötet vizsgálata során megállapítottuk, hogy kétféle papírtípust tartalmaz, középső része hártyszerű, vékony papírra íródott, az első 54 (ff. [1–15] + 1–39), az utolsó 34 (ff. 563–594 + [1–2]), valamint a 135, 237–238, 270, 409–410, 501–502 fólió, illetve a 191. fólió után belőtt két számozatlan lap érdekesebb papírból készült. A hártyszerű papír nem tartalmaz vízjelet, az érdekesebbnek a vízjele csak töredékesen maradt fenn, így ez idáig nem sikerült azonosítani.

A minden kétséget kizáróan Szenci Molnár Alberthez köthető bejegyzések hordozóanyaga kizárólag a hártyszerű papír. Az egyetemekre, szerzőkre vonatkozó, valamint a családi feljegyzések, a napló, illetve a ff. 551v–562v feljegyzései kompakt, meglehetősen jól tagolható egységek. Bejegyzőjük személyéhez nem fér kétség, ő Molnár Albert.

A legerjedelmesebb, *Loci communes* című rész már több kérdést felvet. Első negyven oldala Pápai kézírása, talán a megrongálódott és pótoltt lapokon található szöveg másolata. A fejezetcímek Szencihez, a fejlécként használt betűpárok (Ab, Ac, Ad...) pedig Szilágyi Józsefhez köthetők. A kézirat számozásának idejét illetően nem merünk állást foglalni: némely szám meglehetősen hasonlít Molnár Albert kézírására, az érdekesebb lapok oldalszámozása különbözik a vékony papíréról, így az eredeti számozást hozzá köthetjük, viszont az 561. fóliótól kezdve az oldalszámozás merőben más, írásképe alapján 20. századi.

A rendelkezésre álló források, illetve a kötet részletes vizsgálata alapján a kézirat története a következőképpen rekonstruálható. A vegyes tartalmú kézirat a zsoldárfordító halála után fiához kerülhetett, aki 1660 körül még élt. Halála után, 1671-et megelőzően került – valószínűleg Nagyenyeden – Pápai Páriz Ferenchez (1649–1716), aki 1671 januárjában lapokat kötött hozzá, pótolta a sérült lapokat, és címlapot készített neki. Ő 1691-ig írta bele életeseményeit, de feltételezzük, hogy haláláig a tulajdonában volt.

18. századi sorsa meglehetősen zavaros és ellentmondásos. A kötet végén található első számozatlan fólió versóján a „Joseph. Szilágyi suis inter numerat ab Anno 176[.]” bejegyzést olvashatjuk. A tulajdonos valószínűleg ákosfalvi Szilágyi József, id. Szilágyi József és Medeséri Zsuzsa fia, aki 1751-ben írta alá a Marosvásárhelyi Református Kollégium törvényeit, 1762–1763 között ő volt a diákság seniora, ezt követően prókátorként tevékenykedett, Marossszék alkirálybírája (1793–1803) és a kollégium algondnoka (1790–1803) volt.¹⁹ Szilágyi neve szerepel a címlapon, monogramja a 2. fólió oldalszáma mellett, a 487–501. fóliókon az ő jogi tartalmú bejegyzéseit olvashatjuk. Nem elképzelhetetlen, hogy tőle vagy hagyatékából vásárolta meg Teleki Sámuel.

¹⁸ Az ismertetett szerkezet nagy vonalakban megegyezik Nagy Géza leírásával, a helyszíni kutatás során viszont felfigyeltünk a művelődéstörténész néhány pontatlanságára is.

¹⁹ TONK Sándor, *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged, Scriptum, 1994, 80; KONCZ József, *A Marosvásárhelyi Evang. reform. Kollégium története 1557–1895*, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 452, 464.

Az eseménysor fenti rekonstrukciójára zavarólag hat Zilahi Sámuel marosvásárhelyi professzor diákkori, 1775. március 4-én kelt bejegyzése: „Fogtam a Molnár Albert maga életének leírásához, mégpedig a maga tulajdon kezeiréséből, mely M. s. régen a kollégymé volt, hanem aztán mikor a bibliothecából kimustráltak némely könyveket, ezt a nagy ritkaságot is kismustráltak, s tiszteletes generalis notarius uram [Borosnyai Lukács Simon] vette meg deák korában, én őkegyelmétől kértem el, hogy leírjam.” Eszerint Pápaítól vagy utódaitól a Marosvásárhelyi Református Kollégiumba került, ahonnan kiselejtezték, és az akkor ott tanuló Borosnyai Lukács Simon szerezte meg. Borosnyai 1751-ben – Szilágyival egy időben – írta alá a vásárhelyi kollégium törvényeit,²⁰ 1760-ban pedig már Bernben volt.²¹ A beszerzés tehát 1751–1760 között történhetett. 1761-től 1802-ben bekövetkezett haláláig Marosvásárhelyen volt az ispotálytemplom prédikátora, majd első lelképásztor.²² Zilahi feljegyzésének hitelét gyengíti, hogy a kéziratban nem találjuk Borosnyai egyetlen keltezett vagy aláírt bejegyzését sem. A két történet viszonyának feltárása további kutatást igényel.

Az bizonyos, hogy a corpus 1811-ben Teleki Sámuel gyűjteményében volt. A könyvtár katalógusának III. kötetében már szerepel: „MOLNAR (Alb.) Diarium et adversaria cum biographia sua. 8. MS. autogr.”²³

A Collectio Molnariana néven ismert levélgűjteményt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában őrzik, jelzete K 787. Léteéről és tartalmáról legelőször Isaac Basire (1607–1676) durhami prebendárius, gyulafehérvári tanár 1661-es hazatérése után Erdélyben hagyott javainak lajstromában olvasunk. E szerint a reformátori leveleket tartalmazó fólió nagyságú kódexet vissza kell szolgáltatni tulajdonosának, Szenci Molnár Jánosnak. Bod Péter a Gyulafehérvári Káptalan levéltárában másolt belőle 1762–1763-ban. Szathmári Pap Zsigmond 1837-ben már úgy ír a Collectio Molnarianáról, mint saját tulajdonáról. Ugyancsak ő írta be egyik könyvébe: „Non sunt in hac Collectione has illae Epistolae ad Henr. Bullingerum a Calvino scriptae, quas habeo $\chi\lambda\omicron\gamma\rho\alpha\phi\alpha\varsigma$ in Collectione Molnariana Nro. 265, 267, '8.” Feltételezzük, hogy Szathmári Pap Zsigmond édesapjától, a műgűjtő kolozsvári professzortól, Szathmári Pap Mihálytól örökölte a corpust. Anton Kurz erdélyi szász történetíró szerint a gyűjtemény a 18. század közepén Csepregi Turkovics Ferencé volt, és tőle került Szathmárihoz. Kurz azt is leírja, hogy Szathmári Pap Zsigmond özvegye 1845 júniusában Nagyenyeden adta el Kemény Józsefnek a kéziratot. Kemény pedig beköttette, és 1845 augusztusában a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta, azóta ott őrzik.²⁴

²⁰ TONK, 81.

²¹ SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, Mentor, 1998, 102.

²² Uo., 102.

²³ *Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék pars tertia*, Viennae, Antonius Pichlen, 1811, 266.

²⁴ Részletes leírását lásd Ősz, *Szenci Molnár Albert levélgűjteménye*, 71–73.

A gyűjtemény jelenlegi formájában kizárólag Szenci Molnár Albert hivatalos iratait és missilis leveleit tartalmazza 1590-től 1613-ig. Az iratok kronológiai sorrendben szerepelnek a kötetben. A fóliókon három számot látunk: 1. Grafítceruzás, 20. századi számozás, amely folyamatos. 2. Zöld ceruzás számozás, valószínűleg 19. századi, nem a fóliókat, hanem a missiliseket számozza, ez is folyamatos. 3. Piros tintás 17. vagy 18. századi számozás, amely nem folyamatos. A három számozás alapján a kézirat 19. századi sorsa a következőképpen rekonstruálható: Kemény József darabjaira szedette a gyűjteményt, kiválogatta közülük a Szenci életéhez kötődő dokumentumokat, kronológiai sorrendbe rendezte, és bekötötte őket.

A gyűjtemény eredeti rendjét a piros tintás sorszámok segítségével kíséreltük meg helyreállítani. A 257–321-es számmal ellátott iratok hiánya mellett 12 foghíjjal szembesültünk: az eredeti számozás 1–2., 77., 94., 125., 127., 147., 168., 173., 334., 336. tételeit nem tudtuk egyértelműen azonosítani.

A Collectio eredeti szerkezete feltételezéseink szerint a következő volt: 1–30.: Hivatalos iratok (egyetemekhez köthető iratok, bizonyítványok, ajánlólevelek, úti okmányok, kötelezvények). 31–42.: Strassburgi ismerősök missilisei, versei. 43–257.: Missilisek. 257–321.: Reformátori levelek. 322–344.: Házasságkötésével (1611) kapcsolatos iratok.

A missilisek csoportját szülővárosa tanácsának, illetve rokonainak levelei nyitják (43–61.). Ezt követi további 11 levél (62–72.), hazai, elsősorban Felső-Magyarországhoz köthető értelmiségiek tollából. A 73–112. számú leveleket olyan személyek írták, akikkel heidelbergi tartózkodása során kötött ismeretséget. A következő csoport (113–145.) Molnár Albert három tartózkodási helyéhez, Herbornhoz, Altdorfhoz és Amberghez köthető, 1600 és 1605 között megismert személyek missiliseit tartalmazza. A 146–159. számú leveleket vegyes csoportnak neveztük, ugyanis semmiféle összefüggést nem találtunk közöttük. A 160–201. számok között találjuk két közeli ismerős, Konrad Rittershausen altdorfi jogászprofesszor (160–168., 195., 201.) és Georg Rem nürnbergi jogtanácsos (169–172., 174–194.) írásait. A következő egység (202–240.) a Marburgban kézhez vett leveleket tartalmazza. A 241–256. számok közé eső 16 levelet a kor elismert személyiségei (például Johann Piscator, Amandus Polanus, Johann Heinrich Alsted) írták 1600–1612 között Molnárnak.²⁵

A másik csoport, amelyről szót kell ejtenünk, a reformátori leveleké (257–321.). Ezek a missilisek ma nem találhatóak a gyűjteményben. Basirius Izsák, Szathmári Pap Zsigmond, illetve Anton Kurz beszámolója alapján tudjuk, hogy a 16. századi európai reformáció legfontosabb teológusainak 1539 és 1610 között kelt levelei is helyet kaptak a Collectio Molnarianában – némiképp az előző egység folytatásaként. A levelek címzettjei közül Heinrich Bullingert, Ludwig Lavatert és Joachim Vadiant ismerjük. A levélírók közül harmincegyet sikerült feltárni: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1605), Peter Martyr Vermigli (1599–1562), Girolamo Zanchi

²⁵ Uo., 74–78, 80–85.

(1516–1590), Friedrich Sylburg (1536–1596), Zacharias Ursinus (1534–1596), Wilhelm Xylander (1532–1576), Heinrich Bullinger (1504–1575), Theodore Bibliander (1505–1564), Ludwig Lavater (1527–1586), Johann Wilhelm Stucki (1542–1607), Johann Haller (1523–1575), Abraham Musculus (1536–1591), Jean Raymond Merlin (?–1578), Johann Jakob Grynaeus (1540–1617), Simon Sulzer (1508–1585), Conrad Lycosthenes (1518–1561), Johannes Oporinus (1507–1568), Lambert Daneau (1535–1590), Petrus Ramus (1515–1572), Thomas Erastus (1524–1583), Martin Borrhaus (1499–1564), Pierre Viret (1511–1571), Jean Crespin (1520–1572), Konrad Hubert (1517–1577), Justus Vultejus (1529–1577), Andreas Hyperius (1511–1564), Juellus Juetus (1522–1571), Arnold Crusius (1547–1605), Johann Sturm (1507–1589), John Parkhurst (1511–1575). Feltételezésünk szerint a reformátori leveleket vagy azok nagyobb részét Johann Rudolf Lavater (Ludwig Lavater unokája és Heinrich Bullinger dédunokája) ajándékozhatta Molnár Albertnek 1608 körül.²⁶

Szabó András részletes tanulmányban fejtette ki, hogy létezhetett két másik, 1617–1622, illetve 1622–1634 között keletkezett leveleket tartalmazó gyűjtemény. Az első valószínűleg elveszett Heidelberg 1622-es ostromakor, a másik (jobb esetben) lappanghat.²⁷ Szenci Molnár naplójának tanúsága szerint volt album amicorum is, amelybe, kérésére, ismerősei írták bele köszöntő soraikat. 1596 augusztusában Théodore de Bèze, 1601. július 17-én János Lajos, János Fülöp és Vilmos dillenbugi grófok írtak bele.²⁸

Bár nem kötet, a kéziratok között kell említünk Debreceni S. János Kendi-féle összeesküvésről szóló históriás énekének fordítását. A Báthory Gábor elleni merényletet elbeszélő verses művet Szenci 1610 júniusában fordította latinra. Autográf példányát a Berni Egyetemi Könyvtár (Univeritätsbibliothek Bern) őrzi: Burgerbibliothek Bern, Cod. 148, f. 159. A 148. számú kódexbe több eltérő formájú és provenienciájú kéziratot kötöttek, így történetéről szinte semmit sem tudhatunk meg.²⁹ Szabó András sejteti, hogy Jacques de Bongarsnak adhatta ajándékba.³⁰

Szenci Molnár Alberthez köthető könyvek

A zsoltárfordítóhoz köthető könyveket három csoportba soroljuk: I. Saját könyvtárának kötetei. II. Más szerzők – barátaival közösen használt vagy ajándékba adott – nyomtatványai. III. Saját műveinek ajándékba küldött példányai.

²⁶ Ősz, *Reformátori levelek Szenci Molnár Albert gyűjteményében*, 181–188.

²⁷ Szabó András, *Szenci Molnár Albert elveszett(?) levelezéskötetei* = PETRŐCZI Éva, Szabó András, *Szenci Molnár Alberttről – két hangon: Születésének 450. évfordulójára*, Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület, 2024, 31–40.

²⁸ Szenci Molnár Albert naplója (kézirat), 519r, 528v; *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 116, 141.

²⁹ A kézirat képeit P. Vásárhelyi Juditnak köszönöm.

³⁰ *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 193.

I. *Szenci Molnár Albert könyvtáráról* nem maradt fenn semmiféle jegyzék. A naplóból és a levelezésből viszont számos könyvajándéka és -beszerzése tudható.

A könyvtárából eddig ismert 17 kötet különböző állományok példányszintű feltárásának az eredménye. Továbbá két kötetéről ismerünk 19–20. századi tudósítást, ám a corpus jelenleg lappang. Az elmúlt évszázadban három olyan időszak különíthető el, amikor nagyobb számban kerültek elő ilyen kötetek: a két világháború között, a Szenci-kutatás 1974-es reneszánsza körül, illetve 2009–2017 között. Ismert könyveinek jegyzékét 2018-ban publikáltuk katalógusszerűen, most ennek a közleménynek az alapján közöljük a rövidített jegyzéket a kötetek beszerzési sorrendjében.

I/1. Jean Calvin: *Acta synodi Tridentinae cum antidoto*, [Genevae], [Joannes Girardus], 1547 (BiblCalv,³¹ 47/3, GLN³²-102) + Jean Calvin: *Interim adultero-germanum [editio prima]*, [Genevae], [Joannes Girardus], 1549 (BiblCalv, 49/6, Adams³³ C 374, GLN-144) + Jean Calvin: *Libellus de Coena Domini*, Genevae, Joannes Girardus, 1545 (BiblCalv, 45/7, GLN-85) + Nicolaus Gallasius [tk. Johannes Calvinus]: *Pro G. Farello adversus Petri Caroli calumnias, defensio*, [Genevae], [Johannes Girardus], 1545 (BiblCalv, 45/10, GLN-88). 1598-ban Heidelbergben vásárolta. Román Nemzeti Könyvtár, Batthyáneum-fiókkönyvtár, Gyulafehérvár, B X 23.

I/2. *Psalmorum Davidis Prophetae Regii, paraphrasis metrorhythmica...*, Heidelbergae, Petrus Mareschallus, 1596 (VD16³⁴ B 3261). 1608-ban Frankfurt am Mainban vásárolta. Széchenyi Könyvtár „Astra” Könyvtár, S I 852.³⁵

I/3. Rodolphus Hospinianus: *De origine, progressu, cerimonia et ritibus festorum dierum Judaeorum, Graecorum, Romanorum et Turcarum libri tres*, Tiguri, Joannes Wolf, 1593 (VD16 W 3647). 1608-ban kapta ajándékba Frankfurt am Mainban Maria Rutigtól, Levinus Hulsius ottani nyomdász özvegyétől. Mainz Város Könyvtára, I s:2° /93 c.³⁶

I/4. Vavřinec Benedikt Nudožer: *Grammaticae Boemicae ad leges naturalis methodi confirmatae et notis numerisque illustratae ac distinctae libri duo*, Pragae, officina Othmariana, [1603] (VD17 23:292056C). 1610-ben kapta ajándékba Přeč Hodějovától. Németújvári Ferences Rendház könyvtára, 4/52.

I/5. Diego de Covarrubias y Leyva: *Opera omnia*, Francofurti ad Moenum, Johann Feyerabendt, 1599 (VD16 C 5635). 1610-ben szerezte Conrad Vietor könyvei közül. Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, EE 184.

³¹ Rodolphe PETER, Jean-François GILMONT, *Bibliotheca Calviniana: Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*, I, 1532–1554, II, 1555–1564, III, 1565–1600, Genève, Droz, 1991–2000.

³² *Bibliographie de la production imprimée des 15e et 16e siècles des villes de Genève*, Lausanne et Neuchâtel, <https://collections.geneve.ch/bge/gln/liens.php?valeurs&glnlangue=en>

³³ H[erbert] M[ayow] ADAMS, *Catalogue of Books Printed on the Continent Europe, 1501–1600 in Cambridge Libraries*, I–II, Cambridge, Cambridge University Press, 1967.

³⁴ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, www.vd16.de

³⁵ A kötet 2017-es kutatásunkkor lappangott, 2024-ben viszont már kézbe vehettük.

³⁶ A kötetre P. Vásárhelyi Judit hívta fel a figyelmünket, amelyet ezúton köszönünk. A kötet címlapjairól készült másolatokat Mainz Város Könyvtára munkatársainak, Christian Richternek és Stefan Lankuttisnak köszönjük meg.

I/6. *Aussführliche und in Gottes Wort wolgründte Glaubensbekänntnuss [!] der evangelischen Kirchen im Königreich Böhmen*, Amberg, [Johann Schönfeld], 1611 + *Christlich und in Gottes Wort wolgründtes Glaubensbekänntnuss [!] der verfolgten evangelischen Kirchen in und ausser Hispanien...*, Amberg, Johann Schönfeld, 1611 (USTC 2143680) + Ambrosius Blarer: *Der geistlich Schatz Christlicher Vorbereitung unnd gläbigs Trost wider Tod und Sterben...*, Zürich, Johann Rudolph Wolff, 1612 (VD17 19:756941X). 1612-ben szerezte Marburgban. Németújvári Ferences Rendház könyvtára, 4/971.

I/7. Wolfgang Musculus: *In Davidis psalterium sacrosanctum commentarii... editio postrema*, Basileae, Sebastianus Henricpetri, 1599 (VD16 B 3265). 1613-ban szerezte Marburgban. Esterházy-könyvtár, Kismarton 15843 N/218.

I/8. Théodore de Bèze: *Volumen primum tractationum theologiarum, editio secunda*, Genevae, Eustathius Vignon, 1582 (GLN-2922) + Théodore de Bèze: *Volumen alterum tractationum theologiarum, editio secunda*, [Genevae], Eustathius Vignon, 1582 (GLN-2962). 1613-ban szerezte Marburgban.

I/9. William Whitaker: *Opera Theologica Duobus Tomis... Tomus primus*, Aureliae Allobrogum [Genf], Samuel Crispinus, 1610 (USTC 6700309) + William Whitaker: *Operum Theologicorum Tomus alter*, Aureliae Allobrogum [Genf], Samuel Crispinus, 1610. 1613-ban szerezte Marburgban. Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, D 11.

I/10. Simon Schard: *Lexicon iuridicum...*, Coloniae Agrippinae, haeres Joannis Gymnici sub Monocerote, 1600 (VD16 S 2282). 1613-ban szerezte Marburgban Conrad Vietor könyvei közül. Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában, U 61750.

I/11. Martin Bucer: *Scripta anglicana fere omnia*, Basileae, Petrus Perna, 1577 (VD 16 B 8924). 1613-ban szerezte Frankfurt am Mainban. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában, R 83322.

I/12. Théodore de Bèze: *Annotationes maiores in Novum Dn. Nostri Iesu Christi Testamentum*, [Genevae], [Jérémie Des Planches], 1594 (GLN-3689). 1615-ben kapta ajándékba Jeremias Colertől. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában, R 84043.

I/13. *Biblia. Sacrosancta Testamenti Veteris et Noui..., translata in sermonem Latinum...*, Tiguri, [Christoph Froschauer], 1544 (VD16 B 2622). 1622-ban kapta ajándékba Heidelbergben bizonyos Erasmus Euliustól. A Hódmezővásárhelyi Református Gimnázium könyvtára, Fo 147.22.

I/14. Johannes Magirus: *Anthropologia, Hoc est: Commentarius eruditissimus In aureum Philippi Melanchthonis libellum de Anima*, Francofurti, Wolphgang Richter, 1603 (VD17 39:136605R). 1622-ben szerezte. Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, B o 4935.

I/15. Marco Antonio Coccio Sabellico: *Exemplorum libri decem...*, [Strassburg], [Matthias Schürer], [1518] (VD16 S 34). 1623-ban szerezte Heidelbergben. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Quart. Lat. 3979.

I/16. Johannes Piscator: *Ad Conradi Vorstii... Amicam Duplicationem responsio*, Herbormae Nassoviorum, [Corvinus], 1618 (VD17 14:668590L). 1623-ban szerezte. Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, B o 2514/3.

I/17. *La Bible, qui est toute la sainte Esriture du Vieil et Nouveau Testament*, a La Rochelle, de l'imprimerie de H. Haultin par Corneille Hertman, 1616 (USTC³⁷ 2815746). 1624-ben szerezte Amszterdamban. A Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtára a Segesvári Municipiumi Könyvtárban, 123 DS VIII-13.³⁸

E köteteken kívül két kötetről van 19–20. századi híradásunk. Ignaz Aurelius Fessler (1756–1839) magyarországi kapucinus szerzetesből lett szentpétervári evangélikus püspök *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen* című művében ír Szenciről. A megfelelő rész lábjegyzetében közli, hogy tulajdonában van a Korán 1543-as kiadásának egyik példánya,³⁹ amelynek címlapján a következő szöveg olvasható: „Albertus Molnar possideo donatione Generosi DN. Christophori Szinyei, in Szinye Ujfalu Anno 1613 mense Novembri”⁴⁰ A kötet ajándékozásáról a naplóban is olvashatunk: „26. [Octobris] Eperjes, Szinye Ujfalu. Holot Szinyei Cristof, ket aranyat adott, es egy konyvet ajandekon, tudniilic az Alkorant”⁴¹ A kötetet Fessler utolsó szolgálati helyén kerestettük: a szentpétervári Orosz Nemzeti Könyvtár őriz ugyan négy példányt a kiadásból, de a könyvtárosok tájékoztatása szerint nincs benne az idézett bejegyzés.⁴²

Herepei János 1940-ben közölte, hogy a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárának a Szászvárosi Református Kun-Kollégiumból átkerült állományrészében őriznek egy kötetet, amelyet Szenci Molnár Albert 1609-ben vásárolt Marburgban.⁴³ A könyv szerzőjét és címét viszont nem közölte. 1952–1953-ban Jakó Zsigmond diákjaival állományokra bontva összeírta a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjában őrzött kötetek possessorbejegyzéseit. Abban a jegyzékben sem szerepel az 1609-es marburgi beszerzés.⁴⁴

Mivel Szenci Molnár Albert életpályája meglehetősen különbözik a hazai egyházi értelmiségétől, könyvtárának terjedelmét illetően sincs összehasonlítási alapunk. Véleményünk szerint legalább 200-300 corpust kellett tartalmaznia, így a feltárt mennyiség egészehez viszonyított aránya valahol 5-10% között mozoghat.

³⁷ Universal Short Title Catalogue, <https://www.ustc.ac.uk/>

³⁸ Kötetek katalógusszerű leírását lásd Ösz Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai = A reformáció öröksége: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018, 45–64.

³⁹ Valószínűleg a következő kiadványról van szó: *Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, ac doctrina, ipseque Alcoran*, [Basel], [Nicolaus Brylinger], [1543] (VD K 2583).

⁴⁰ Ignaz Aurelius FESSLER, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*, VIII, Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch, 1824, 458.

⁴¹ Szenci Molnár Albert naplója (kézirat), f. 537r.

⁴² Ezúton köszönöm Babus Antalnak, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ osztályvezetőjének a szíves segítségét.

⁴³ HEREPEI, 32.

⁴⁴ JAKÓ Zsigmond, *A kolozsvári Református Kollégium könyvtárának possessorai*, kézirat, másolata az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban.

A 17 kötetben összesen 24 nyomtatványt találunk. Ezek nagy része, 20 nyomtatvány teológiai témájú, kettő (I/3., I/15. tétel) történeti, egy-egy pedig nyelvészeti (I/4. tétel) és jogi (I/10. témájú). A nyomtatványok korát tekintve van közöttük olyan, amely beszerzése pillanatában már száz évesnél régebb volt (például I/15. tétel), és van olyan, amely éppen a beszerzés évében jelent meg (például I/6. tétel). A 17+1 kötet szemrevételezése alapján kiderül, hogy olyan teológus könyvtáráról van szó, aki nyitott a történettudomány, a jog és a nyelvészet felé. Érdekes módon mindezedáig egyetlen természettudományos munka sem került elő Szenci könyvtárából, holott mind a naplóval egybekötött *Loci communes*-gyűjtemény, mind a Keplerrel való barátság utal ilyen irányú képzettségére.

II. Szenci Molnár Alberttel kapcsolatba hozható könyvek közé négy kötetet soroltunk. II/1. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjteményének K 55. jelzetű darabja kilenc nyomtatványt tartalmaz:

Koll. 1.: Francesco Filelfo: *Satyrarum liber*, Venetiis, Bernardinus Vercellensis, 1502 (USTC 829500).

Koll. 2.: Janus Pannonius: *Sylva panegyrica*, [Basileae], [Johannes Frobenius], [1518] (VD16 J 193).

Koll. 3.: Octavius Cleophilus: *De coetu poetarum*, [Basileae], [Johannes Frobenius], [1518] (VD16 C 4119).

Koll. 4.: Luigi Bigi Pittorio: *Sacra et satyrica epigra[m]mata*, [Basileae], [Johannes Frobenius], [1518] (VD16 B 5456). Hiányzik p. 49–110 + [2].

Koll. 5.: Caspar Ursinus Velius: *Epistolarum et epigrammatum liber*, Viennae, Johannes Singrenius, Johannes Metzker, [1513] (VD16 U 350).

Koll. 6.: Henricus Loreti Glareanus: *Duo elegiarum libri*, Basileae, uxor Frobenii, 1516 (VD16 L 2643).

Koll. 7.: Giovanni Battista Valentini Cantalicio – Hermann Trebelius: *Iudicium Paridis Troiani*, Wittenbergae, Joannes Grunenberg, 1512 (VD16 ZV 16172).

Koll. 8.: Guillaume Bigot: *Catoptron, hoc est ad emendationem iuventutis factum carmen*, Basileae, [Thomas Platterus – Balthasar Lasius], 1536 (VD16 B 5457).

Koll. 9.: *Constantinus Magnus Romanorum imperator Ioanne Reuchlin interprete* [Tubingae], [Thomas Anshelmus], [1513] (VD16 C 4938).⁴⁵

A 16. századi fatáblás, préselt, ép kapcsokkal díszített bőrkötésbe foglalt könyvet supralibrosa (G AEMYLIUS / 1540) szerint 1540-ban köttette be Georg Aemilius (1517–1569) német teológus és botanikus, aki akkor a wittenbergi egyetem hallgatója volt, és éppen a siegeni latin iskola vezetésére készült.⁴⁶ A kötet 1597-ben

⁴⁵ A kötetet részletesen ismerteti: KERECSENYI Dezső, *Szenci Molnár Albert lapszéli jegyzetei*, Protestáns Szemle, 1930/6, 393–397; CSAPODI Csaba, A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114), Budapest, MTA Könyvtára, 1973, 39–40.

⁴⁶ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz425.html#ndbcontent>

Strassburgban Hodgyai Mártoné volt, aki Heidelbergben (1595) és Strassburgban (1596–1597) peregrinált, majd Gyulafehérváron (1598) lett rektor.⁴⁷ Szenci Molnár Albert a strassburgi tanulmányai idején írt bele. A kötetet Hodgyai magával vitte Gyulafehérvárra, ahol 1599-ben Thúri Nagy János birtokába került, aki wittenbergi tanulmányai (1595–?) után, 1599-ben valószínűleg – Hodgyaihoz hasonlóan – rektor volt az ottani iskolában.⁴⁸ 1606-ban Győri György váradi polgár Debrecenben adta ajándékba a civis város iskolarektorának, Somosújfalvi Érsek Péternek.⁴⁹ A 17. századból még egyetlen tulajdonosát ismerjük: Ferenczfi Balázs deákot („Basilius Litterati alias Ferenczfi”). Ezután került a Teleki családhoz, majd tőlük az Akadémia könyvtárába.

Szenci a kolligátum első két darabját oldalról oldalra végigjegyzetelte, a koszorús költők sorait saját alkotású latin költeményekkel fejelte meg. A kötet szép példája a kora újkorban gyakorolt közös könyvhasználatnak is.

További három olyan könyvről tudunk, amelyeket Szenci Molnár Albert ajándékozott pártfogóinak vagy barátainak.

II/2. Pathai István: *Az sacramentomokról in genere*, [Sicz], [Manlius], 1593 (RMNy 731). Heidelbergből küldte 1600-ban Békési Jánosnak Kassára. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, RMK I, 276.⁵⁰

II/3. Caspar Peucer: *Tractatus historicus de claris. viri Philip. Melanthonis sententia*, Ambergae, [Michael Forsterus], 1596 (VD16 P 2025). – Heidelbergből küldte 1600-ban Siderius Jánosnak Szikszóra. Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, C 653.

II/4. Jean Calvin: *Institutio religionis christianae*, Genevae, Esaias le Preux, 1612 (USTC 6702889). Budaeus Péternek ajándékozta 1626-ban. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 18226.⁵¹

III. Ajándékba adott könyvek.

Molnár Albert – korának humanistáihoz hasonlóan – igyekezett minél szélesebb körben terjeszteni saját műveit. Ezek az ajándékkönyvek elsősorban barátait, illetve támogatóit illették. A kutatás ez ideig 15 ilyen kötetet azonosított. Az adatokat többnyire korábbi írásokból vettük át, ám a jegyzék készítése során igyekeztünk aktualizálni a lelőhelyet és a jelzetet.

⁴⁷ Ősz Sándor Előd, *Adatok a Collegium Academicum gyulafehérvári korszakáról = Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely, 2022, 18.

⁴⁸ 1600-tól 1617-ben bekövetkezett haláláig Beregszászon volt lelképásztor. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 267.

⁴⁹ Életrajzát lásd HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 319.

⁵⁰ A kötetekről lásd HELTAI János, *Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején*, Magyar Könyvszemle, 1982/2, 123–124.

⁵¹ Leírását lásd OLÁH Róbert, *Szenci Molnár Albert ajándék Institutiója Budai Péternek = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 252–259.

III/1. *Dictionarium Latinoungaricum*, Norimbergae, Hutterus, 1604 (RMNy 919). 1608-ban ajándékozta Johann Rudolf Lavater (1579–1625) hanai rektornak. Zentralbibliothek Zürich, 15.221.⁵²

III/2. *Dictionarium Latinoungaricum*, Norimbergae, Hutterus, 1604 (RMNy 919). Georg Pasor (1570–1637) herborni tanárnak⁵³ ajándékozta. Alte Bibliothek, Herborn, 2358.⁵⁴

III/3. *Szent Biblia*, Hanoviában, Holbejus János, 1608 (RMNy 971). 1608-ban ajándékozta Johann Rudolf Lavater (1579–1625) hanai rektornak. Zentralbibliothek Zürich, Bibl 34n.⁵⁵

III/4. *Szent Biblia*, Hanoviában, Holbejus János, 1608 (RMNy 971). Móric hesseni tartománygrófnak ajándékozta. Beinecke Rare Book and Manuscript Library of the University Yale, New Haven, 1971.679.⁵⁶

III/5. *Szent Biblia*, Hanoviában, Holbejus János, 1608 (RMNy 971). Johann Piscator (1546–1625) herborni professzornak⁵⁷ ajándékozta. Alte Bibliothek, Herborn, E. V 273.⁵⁸

III/6. *Szent Biblia*, Hanoviában, Holbejus János, 1608 (RMNy 971). Georg Rem (1561–1625) nürnbergi jogtanácsosnak, neolatin költőnek⁵⁹ ajándékozta. Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg, 4 Th B VIII.36 1.⁶⁰

III/7. *Szent Biblia*, Hanoviában, Holbejus János, 1608 (RMNy 971). Hermann Wolfnak (1585–1620), hesseni Móric udvari orvosának⁶¹ ajándékozta. British Library, London, 1411.k.15.(1).⁶²

III/8. *Novae grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae libri duo*, Hanoviae, Villerianus, 1610 (RMNy 995). 1620-ban

⁵² GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben*, Magyar Könyvszemle, 1979/4, 376.

⁵³ Részletes életrajzát lásd <https://www.deutsche-biographie.de/sfz94022.html#adbcontent>; IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Budapest, Balassi, 2009, 94.

⁵⁴ Közli IMRE Mihály, *Herborni kutatások az Alte Bibliothek állományában = I. M., Utak Nápoly és Herborn között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 182.

⁵⁵ GÖMÖRI, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései*, 374, 376.

⁵⁶ GÖMÖRI György, *Ismeretlen Szenci Molnár-vers a Hanai Biblia dedikációs példányában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000/5–6, 751–754.

⁵⁷ Részletes életrajzát lásd *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 228.

⁵⁸ Közli IMRE, *Herborni kutatások*, 182–184.

⁵⁹ Részletes életrajzát lásd *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 230.

⁶⁰ A kötet elektronikus példányát lásd https://books.google.hu/books?id=4Z5oAAAACAAJ&printsec=frontcover&dq=Istennec&hl=hu&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Istennec&f=false – A kötetre Oláh Róbert hívta fel a figyelmet, amiért köszönettel tartozom neki.

⁶¹ Részletes életrajzát lásd *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 252.

⁶² A kötet elektronikus példányát lásd https://books.google.hu/books?id=rbczXG_mbhEC&pg=RA6-PA120&dq=Istennec&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwjqlvR-pn8AhWqgP0HHbUQAGMQ6AF6BAgCEAI#v=onepage&q=Istennec&f=false – GÖMÖRI, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései*, 376.

ajándékozta Muraközi Dús Márton heidelbergi diáknak.⁶³ A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, RMK 441/1.⁶⁴

III/9. *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum*, Hanoviae, Villerianus, 1611 (RMNy 1012). Jacques de Bongarsnak (1554–1612), a francia király németországi követének ajándékozta. Univeritätsbibliothek Bern, MUE Bong IV 220.⁶⁵

III/10. *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum*, Hanoviae, Villerianus, 1611 (RMNy 1012). V. Frigyes (1596–1632) pfalzi választófejedelemnek (1610–1623) ajándékozta. Biblioteca Apostolica Vaticana, Róma, Stamp. Pal. V. 1664.⁶⁶

III/11. *Hymenaeus in nuptias... Alberti Molnaris Szenciensis Ungari...*, Oppenheimii, Hieronymus Galler, 1611 (RMK III, 7534a.) Ceglédi Szabó Pálnak ajándékozta 1612-ben. Esterházy-könyvtár, Kismarton.⁶⁷

III/12. *Postilla Scultetica*, Oppenheimium, Galler, 1617 (RMNy 1144). V. Frigyes (1596–1632) pfalzi választófejedelemnek (1610–1623) ajándékozta. Biblioteca Apostolica Vaticana, Róma, Stamp. Pal. IV. 1223.⁶⁸

III/13. *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanoviaban, Aubrius Daniel s David – Sleikius Kelemen, 1624 (RMNy 1308). 1624-ben ajándékozta George Abbot (1562–1633) canterbury érseknek. Lambeth Palace Library, London, H9420.C2.⁶⁹

III/14. *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanoviaban, Aubrius Daniel s David – Sleikius Kelemen, 1624 (RMNy 1308). I. Rákóczi György borsodi főispánnak és fejedelmi tanácsosnak ajándékozta 1624-ben. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára, Budapest, RMK 2,25 Sz. I. 540.

III/15. *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanoviaban, Aubrius Daniel s David – Sleikius Kelemen, 1624 (RMNy 1308). A franekeri egyetemnek ajándékozta 1624-ben. Tresoar – Museum, archief an bibliothek Frislân, Leeuwarden, KF 784 Gdg.⁷⁰

Módis László 1956-ban adott hírt arról a – fentivel azonos – magyar nyelvű Intitúció-példányról, amelyet Szenci Molnár Albert 1628-ban ajándékozott Léván Perlaki K. Márton helybeli lelképásztornak. A kötet szerepelt az 1934-es országos református kiállításon, ott figyelt fel rá Csikesz Sándor,⁷¹ ám a kiállítás katalógusa nem tájékoztat a kötet provenienciájáról.⁷²

⁶³ HELTAI, *Adattár*, 305.

⁶⁴ OLÁH Róbert, *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021, 414.

⁶⁵ GÖMÖRI, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései*, 376.

⁶⁶ KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, *Szenci Molnár Albert V. Frigyes pfalzi választófejedelemnek dedikált könyvei a Vatikáni Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 1970/3, 249–252.

⁶⁷ ZVARA, 381–382, 387.

⁶⁸ KOVÁCS, KULCSÁR, 249–252.

⁶⁹ DÁN Róbert, GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert Angliában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1979/3, 279.

⁷⁰ GÖMÖRI, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései*, 377–378.

⁷¹ MÓDIS László, *Adalék Szenci Molnár Albert életéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1956/4, 488–490.

⁷² *Az Országos Református Kiállítás alkalmára a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett református történeti kiállítás katalógusa*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1934, 94.

Lényeges módszertani kérdés, hogy Szenci Molnár Albert hagyatékához hozzátartoznak-e azok az album amicorumok, amelyekben megtalálhatók a bejegyzései. Hoszszas mérlegelés után úgy döntöttünk, hogy ezeket kihagyjuk elemzésünkől, ugyanis – bár hordozzák keze nyomát – kevésbé tartoznak a szoros értelemben vett hagyatékához. Molnár Dávid 2019-ben tíz ilyen jellegű bejegyzést azonosított.⁷³

A hagyatékról

Ha részletesen megnézzük a Szenci Molnár Alberthez köthető könyvek beszerzési idejét, figyelemre méltó, hogy az 1615 és 1622 közötti időszakból nem ismerünk egyetlen vásárlást vagy ajándékozást sem. A levélgűjteményt 1612-ben lezárta, a naplót pedig 1617-ig vezette. Ezek ismeretében megkockáztatjuk a feltételezést, hogy amikor 1613-ban családjával együtt Magyarországra költözött, magával hozta a teljes vagyonát. 1615-ös visszatérésekor annak (nagyobb vagy kisebb?) részét itthon hagyta a jövőbeli végleges hazatérés reményében. A hiátus azzal magyarázható, hogy az 1615 után szerzett, értelemszerűen Heidelbergben őrzött javak pedig megsemmisültek a város 1622-es ostromakor.

Talán ennél is nehezebb kérdés, hogy mi történt a gyűjteménnyel a tudós lelkész halála után. Négy corпуст, a Collectiót, a zsoldároscopyvet (I/2. tétel), Bucer *Scripta Anglicanáját* (I/10. tétel) és a Biblia Tigurinát (I/12. tétel) legidősebb fia, Molnár János örökölte. Ezen túl több kötetben a 17. század 60-as éveiből származik a Molnár Albert utáni első possessorbejegyzés. Erős gyanúnk van arra nézve, hogy ezeknek is János volt a köztes tulajdonosa.⁷⁴

Két kötetben bizonyos Georg Wirth bejegyzését olvashatjuk. Spethe zsoldároscopyvét (I/2. tétel) 1635-ben Molnár Jánostól kapta ajándékba, viszont Covarrubias gyűjteményes kiadását (I/5. tétel) ugyanebben az évben már örökjogon szerezte meg. („Georgii Wirth jure hae[reditario] Claudiop[oli] A[nno] 1635.”) A névhez mind ez ideig nem sikerült életrajzot társítani, így csak feltételezhetjük, hogy Kunigunda Ferinaria első házasságából 1604-ben született lányának, Juliane Vietornak vagy a Molnár–Ferinaria házaspár 1614-ben született Erzsébet lányának lehetett a férje.⁷⁵

A gyűjtemény egy részét valószínűleg áruba bocsátották, ugyanis a Herepei tanulmányában említett, ma lappangó kötetet 1635-ben Kaspar Graffius, a kolozsvári református szászok lelképásztora vásárolta meg, 1636-ban pedig Dálnoki Mihály kolozsvári unitárius rektor lett a Schard-féle lexikon (I/10. tétel) tulajdonosa.⁷⁶

⁷³ MOLNÁR, 89.

⁷⁴ Életéről lásd HERPEI János, *Szenci Molnár János = Apáczai és kortársai: Herepei János cikkek*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, JATE, 1966, 424–434; FEJÉR Tamás, *A fogarasi partikuláris iskola fejedelemiség kori rektorai*, Erdélyi Múzeum, 2010/3–4, 112–113; Ósz Sándor Előd, *Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez*, Magyar Könyvszemle, 2012/2, 268–275.

⁷⁵ Ósz, *Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai*, 62.

⁷⁶ Uo.

Összefoglaló és további feladatok

A fentiekben összesen 39 olyan corpust ismertettünk, amely hosszabb vagy rövidebb ideig Szenci Molnár Albert birtokában volt. Ezek közül 20 tartozott szervesen a könyvtárhoz, a maradék 19-et – akár saját írásait, akár a másokét – ajándékba adta. Könyvtárának további két kötetről és egy ajándékba adott könyvről 19–20. századi tudósításaink vannak. Ehhez a virtuális gyűjteményhez lazán kapcsolódhat az a tíz album amicorum, amelyekbe bejegyzett. Abban a reményben zárjuk le az összefoglalót, hogy a kutatás a jövőben Szenci Molnár Albert könyvtárának újabb példányait hozza felszínre. A Kárpát-medencei könyvtárak (jelenleg kevésbé ismert) 17. századi állományának módszeres feltárása során bizonyosan újabb corpusok kerülnek majd elő. Nagy szükség lenne a zsoltafordító gazdag irodalmi tevékenységét, illetve műveinek hatástörténetét feldolgozó, a példányok proprium-adatait számba vevő módszeres feldolgozásra. Az ennek eredményeképpen majdan megszülető Bibliotheca Molnariana Transylvanica/Ungarica/Europeana reményeink szerint kiterjeszti az ajándékozott művek körét is.

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

adjunktus

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

levéltáros

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár

oszsandorelod@gmail.com

The Legacy of Albert Molnár Szenci

Abstract: No detailed inventory of Albert Szenci Molnár's library has survived. The (at least partial) reconstruction of his legacy has been an important thread of Szenci-research for more than a century. Scholars have regularly reported their findings in this area at relevant academic forums. In the present study, we have attempted to summarize and compare these studies. At present, we know of a total of 39 volumes that were, for shorter or longer periods, in the possession of Albert Szenci Molnár. Of these, three are manuscripts and seventeen are printed volumes (containing altogether twenty-four printed works) that formed an organic part of his library. In addition, we know of nineteen volumes that he gave as gifts to others, fifteen of which are his own writings.

Keywords: reading history, book history, book collection, Protestant theology, late humanism

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)